

ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ЖИТЛА ЧЕРНІГІВЩИНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

Аліна Ярова

УДК 728.6(477.51)“17/19”

У статті розкрито стан дослідження народного житла Чернігівщини вченими й громадськими діячами кінця XVIII – першої половини XX ст. Відтворено історію та конструктивні особливості традиційного житла Чернігівщини зазначеного періоду.

Ключові слова: Чернігівщина, статистика, історіографія, житло, інтер'єр, екстер'єр, планування.

В статье раскрыто состояние исследования народного жилища Черниговщины учеными и общественными деятелями конца XVIII – первой половины XX вв. Отображены история и конструктивные особенности традиционного жилища Черниговщины указанного периода.

Ключевые слова: Черниговщина, статистика, историография, жилище, интерьер, экстерьер, планирование.

The article examines the state of studying the Chernihivshchyna folk abode by historians, ethnographers and public figures of the late XVIIIth to the early to mid-XXth centuries, who reconstructed the history and design features of Chernihivshchyna traditional dwelling of the period under consideration.

Keywords: Chernihivshchyna, statistics, historiography, dwelling, interior, exterior, planning.

Чернігівщина, у її сучасних межах, охоплює території Східного Полісся, Середнього Подніпров'я та Центрально-Східного регіону країни [5, с. 126, 129–130]. На цих землях зафіксована розмаїта система духовних та побутових традицій зі спільними, характерними для всієї України, особливостями.

Двір та житло населення завжди були предметом особливої уваги державного апарату, політиків, економістів, а пізніше – істориків та етнологів. Питання історіографії житла у своїх дослідженнях піднімали В. Бондарчик [2], М. Верговська [3], М. Глушко [4], але узагальненої праці, у якій заявлену тематику було б глибоко розкрито, наразі немає.

Інформація про житлові приміщення та двори була необхідною для планування збору податків, тому перші відомості маємо у вигляді статистичних даних.

Цікавою працею є «Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 гг.» [9], яка містить важливу інформацію щодо міст та повітів губернії. Окрім опису природних умов і деяких традицій населення, а також його кількості та роду занять, маємо статистичні дані про кількість будинків у на-

селених пунктах Чернігівського, Прилуцького, Ніжинського, Сосницького, Конотопського, Новгород-Сіверського повітів, при чому подано інформацію і про матеріали, з яких їх зводили (цегляні чи дерев'яні), та кому вони належали (дворянам, священикам, козакам, міщанам, селянам).

Уже інші, не лише статистичні, відомості містяться в «Топографическом описании Полтавской губернии 1809 р.» (до якої на той час належала частина земель сучасної Чернігівщини), зібрані старшим учителем Полтавської губернської гімназії Федором Каруновським [10]. У ньому автор подав спостереження про традиції житлобудування: описав поширені типи дворів та будинків, наскільки кімнат планували хату, згадав про деякі господарчі будівлі, характерні для губернії.

Ґрунтовні дослідження традиційного житла українців зробив П. Чубинський. Результати їх він помістив у розділі «Жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия» [11, с. 375–398]. У ньому подано описи традицій вибору місця для будування хати, яке, за уявленням людей, могло бути як сприятливим, так і не сприятливим. Для виявлення

належного місця сипали на купки жито й спостерігали, чи чіпатиме їх хтось до сходу сонця наступного ранку, чи ні. Якщо всі купки залишалися цілими, то місце вважали сприятливим [11, с. 374–375]. Автор досить докладно описав традиції і щодо процесу зведення житла, наприклад, «закладин», навівши приклади ритуальних пісень, примовок [11, с. 376]. П. Чубинський оповів і про поширену, за його словами, традицію «толока», проілюструвавши її прикладами супутніх цій дії пісень та правил. Дослідник наголосив, що зрубні житла найбільш поширені на території Полісся, де вони не показник заможності, а типові конструкції [11, с. 377]. У цій праці подано пояснення конструктивних особливостей та методики зведення елементів житлової споруди, зокрема способи вкладання зрубу, призьби, сволоків, конструкції стелі, особливості побудови сіней і комори. Щодо двох останніх, автор зауважив на тому, що вони могли бути з деревини нижчої якості або взагалі плетеними [11, с. 378]. Максимально докладно науковець розкрив способи побудови традиційної глиняної варистої печі. Цегляними ж печами українці також послуговувалися, але поширені вони були менше. Найчастіше їх ставили в містах, містечках та селах, де діяли цегельні фабрики. Інколи люди самостійно виготовляли цеглу для власних потреб, за прикладом фабричної [11, с. 381]. Дослідник зауважив і на типових конструкціях дверей та вікон, які були, як правило, невеликих розмірів: «Двери эти до того низки, что даже людям среднего роста приходится каждый раз сгибаться вершка на два, на три. Малоросс больших дверей не любит “як у хаті”, говорит он, “великі двері зробіть то треба багато і опалу старатся на зиму; а тому хаті не всидиш: як одчинять двері, так усе тепло й шугне на двір”» [11, с. 383].

Окремий розділ П. Чубинський присвятив інтер'єру хати. Зокрема, наголосив на тому, що підтримувати належний, охайний вигляд житла було неухильним обов'язком жінки: «...без хазяїна двір, без хазяйки хата плаче». Кожну суботу старанна господиня мала підфарбову-

вати припічок, трохи рідше — долівку. Стіни ж білили не так часто — на великі свята й весілля, аби «чопорніша була» [11, с. 383]. Згадав дослідник і про такі необхідні речі в хаті, як піл, скриня, лавки, судник, мисники, лаханка — «помийниця», полиці, ослінці, коліска, дзеркало. Особливе місце в житлі займав «червоний кут» — «божник». Ікони прикрашали рушником з тонкого полотна з особливо витонченим візерунком, перед ними поміщали лампадку, яку запалювали у свята [11, с. 384].

Цікавий матеріал присвячений курній хаті, поширеній на території Полісся. П. Чубинський протиставив її звичайній: «...низинькая, темная, грязная и вообще невзрачная <...> разве только расположением некоторых предметов, как, например, печка, стол, окна, и проч. напоминает собою то светлое, чистое и веселое малорусское жилище» [11, с. 389]. Учений виокремив перехідний тип хати, тобто «напівкурну» хату, у якій трубу проводили тільки в сіни, де й накопичувався дим. З конструктивних особливостей хати курного типу автор подав не типовий для більшості територій двоскатний дах, який зводили лише в техніці «зруб» та з використанням моху при будівництві. Дах, з одного боку, могли зробити з дощок (на власне хаті, сінях, коморі), а з другого, — укрити соломою (на холодних прибудовах). Курну хату будували в одну кімнату без алькіра. Ікон було небагато (1–3), їх ставили влітку, а на зиму виносили в комору. Особливу увагу автор зосередив на дерев'яному «світочи», тобто на чотирикутній трубі з металевою решіткою знизу, у якій у холодну пору року запалювали для освітлення скіпку. Інколи його роль замінював ящик, заповнений землею на лавці, на якій розкладали лучини [11, с. 390].

Окрім самого житла, П. Чубинський описав елементи двору — загорожі, ворота, сільськогосподарські конструкції.

Місто Любеч (нині — смт Любеч Ріпкинського р-ну) досліджував історик, громадсько-політичний діяч граф Г. Милорадович (1839–1905). Результатом його роботи став невеликий історичний нарис [див.: 6], хоча

дослідження загалом направлене на промисловість, історію та культову християнську архітектуру колишнього міста. У праці вміщено багатий фотоматеріал.

Щодо народної архітектури Любеча, то його краєвиди у своїх роботах зобразив російський художник М. Хохряков (1857–1928 рр.). На деяких з них передано обриси традиційних хат, їх конструкцію, форму та матеріал виготовлення даху.

У 1885 році свій опис села видав Ф. Богуславський [1]. У ньому, у контексті побутових традицій, висвітлено вигляд та матеріал зведення хат мешканцями села. Зосереджено увагу не лише на зовнішніх ознаках житла, але й коротко описано інтер'єр, зокрема зафіксовано такі традиційні його елементи, як лави, осліни («услоны»), божниці, піл («поль»), полиці, судники. Також, окрім житлових приміщень, перераховано й господарчі, з роз'ясненням їх застосування.

Обряд «одруження комина» (у кількох його варіантах) у різних селах описав білоруський дослідник П. Шейн [12]. Він подав два типи комина — «великий», коли труба виведена з печі через стелю, і «менший» — «лучник». При цьому зазначив, що обряд проводили, зазвичай, з «великим» комином, але якщо був «лучник», то могли одружувати і його [12, с. 155]. Власне обряд припадав на початок осені — на День Симеона Стовпника (1 вересня (14 вересня)) або ж, якщо свято випадало на «пісний» день, його переносили на наступний. Практичний сенс цього обряду полягав у тому, що люди певним чином зобов'язувалися вставати після цього дня рано і працювати при світлі лучини [12, с. 155]. Описані в статті дії були зафіксовані на територіях Пінського й Київського повітів. Враховуючи їх географічну близькість до сучасної Чернігівщини, припускаємо, що подібні обряди проводили і на території Чернігівського Полісся.

У дослідженні М. Могильченка [7] подана загальна інформація як про особливості житла Чернігівщини, його конструкцію, елементи двору, так і більш докладний опис хат

Глухівського повіту. У праці вміщено фотокартки деяких житлових приміщень та плани хат: «комора—сіни—хата», «дві хати» (хата через сіни), «хата з теплушкою», «хата з прихатком та сіньми з надвору» й «хата з теплушкою та коморою» [7, с. 85–86]. Окрім опису елементів будівлі, зазначені і їх місцеві назви, наприклад: «мост» (земляна долівка, бита довбешкою і вимощена глиною), «столя» (стеля, яку робили з дощок), «сволук», «гора» (простір між стелею та стріхою), «крокви», «бантини», «бовдур» (пічна труба для виводу диму). Щодо пічної труби, то цегляною, за словами автора, її зводили інколи, здебільшого в західній частині Чернігівщини. На території ж с. Полошки «бовдур» виготовляли з дощок (шальовок) у формі чотирихилої піраміди [7, с. 88]. У статті вміщено схематичне зображення частини інтер'єру житла с. Полошки, з прикладами розміщення печі та її складових (заслін, лежанка, груба) [7, с. 89].

Своєрідну дерев'яну прикрасу у формі коня, яка траплялася в оздобленні інтер'єру, описала Л. Шульгина [13]. У деяких селах Чернігівщини такою прикрасою оздоблювали полиці — мисники. [13, с. 117]. У ході дослідження науковець звернула увагу на власне полиці — на їхню форму, розміщення в хаті, відвівши їм роль незамінної речі в житті. «Коники» оздоблювали лише в одному місці — між першою полицею, або ж лавою, та другою. У старих хатах вони зафіксовані з тесаного сокирою дерева, у новіших — прорізували пилкою, наставні (окремо прибивали до полиці) — були лише в найновіших будівлях [13, с. 119]. Такі «коники» реалістичні або надто стилізовані. Авторка вважала, що ця традиція виникла з огляду на особливе ставлення населення до коней, надання їм міфічних особливостей [13, с. 123–124].

У 1920–1930-х роках, працюючи в Харківському музеї українського мистецтва, дослідженням традиційних житл Лівобережного Полісся займався відомий науковець С. Таранушенко. Для збору матеріалів 1928 року було організовано наукову польову експедицію

у складі П. Жолтовського й Д. Чукіна. Маршрут експедиції спланували від с. Пакуль Чернігівського району до тогочасного кордону з Польщею [3, с. 253]. С. Таранушенко, на основі вивчення генезису планування та конструкцій житла різних періодів, висунув думку про те, що найдавніше архаїчне житло було однокамерне. Про це свідчить дослідження хат, побудованих у зруб з однієї кліти і приставлених до них сіньми. Потім з них розвинулися дво- і трикамерні приміщення. Проаналізувавши житло, учений виокремив характерні типи даху, поширені на території Лівобережного Полісся: дах на сволоках (врубаний в трикутні фронтони), дах на стовпцях і на кроквах [3, с. 253].

З розвитком фото- та кіноіндустрії дослідники початку ХХ ст. активно користувалися фототехнікою, що дало змогу отримати значну кількість зображень. С. Таранушенко залучив до вивчення серію знімків культової та цивільної архітектури, серед яких містяться зображення житла Чернігівщини. Наприклад, дві хатини з містечка Любеча під солом'яною стріхою побудовані в техніці «зруб» [8].

У праці П. Юрченка [14] подано декілька найпоширеніших типів житла України. Найпростіші з них — з одним приміщенням із сіньми і «дві хати через сіні». Дослідник навів приблизні виміри житла, способи обмащування стін, форму даху. Окрім того, представив різноманітний ілюстративний матеріал — це і плани житла та схематичні замальовки, і фотографії, зроблені в Україні. Науковець докладно вивчив архітектурні та конструктивні методи й прийоми, які застосовували при будівництві житла в різних етно регіонах. З погляду будівництва й архітектурного мистецтва праця є ґрунтовним дослідженням, адже в ній висвітлено особливості побудов архітектурних деталей — сволоків, ганків, кронштейнів, піддашків, навісів, декоративного оздоблення лиштви

та шпилів. Також автор описав інтер'єр приміщення — варисту піч, дерев'яне різьблення у внутрішньому та зовнішньому оздобленнях [14, с. 71–73]. Досліджуючи розпис, науковець зауважив, що на Чернігівщині, з огляду на зрубну конструкцію і промазування лише швів зрубу, настінний розпис відсутній або має лише зародкові прояви, у той час як на території Київщини і Полтавщини навіть зрубні стіни орнаментували [14, с. 75].

Отже, питання традиційного народного житла в джерелах та літературі даного періоду, попри відсутність єдиного фундаментального дослідження, яке систематизувало б та узагальнило наявну інформацію, представлене досить змістовно. У цей період матеріали були зафіксовані у вигляді статистичних відомостей, але вже на початку ХІХ ст. цією темою починали займатися етнографи й історики. Праці першої половини ХІХ ст. здебільшого описові — автори занотували побачене й почуте. Водночас здійснено спробу порівняльного аналізу осель різних частин губерній; загострювали увагу на конструкціях хати та їх особливостях, на перевазі хати в «зруб» над каркасною в даному регіоні. Окрім архітектурних особливостей, дослідники описали обряди та традиції, пов'язані зі зведенням оселі. У другій половині ХІХ ст. науковці все частіше вдавалися до порівнянь та аналізу матеріалу. У першій половині ХХ ст. дослідження стали ґрунтовнішими й докладнішими. До того ж активно залучали фотоматеріали та польові замальовки. У працях чільне місце займають аналіз і типологізація (за конструкцією, формою даху тощо), а описовість, притаманна роботам ХІХ ст., відійшла на інший план. У другій половині ХХ ст. тема традиційного житлобудування залишалася актуальною та отримала висвітлення в дослідженнях цілої плеяди вчених.

1. *Богуславский Ф.* Село Юриновка (Новгород-северского уезда, Черниговской губернии) в историческом и этнографическом отношении / Ф. Богуславский. — [Б. г.], 1855. — 46 с.

2. *Бондарчик В.* Полесье в историографических исследованиях и источниках / В. Бондарчик, Е. Матейко // Полесье. Материальная культура. — Киев, 1988. — С. 8–27.

3. *Верговська М.* Поліське житло в дослідженнях українських вчених XIX – початку XXI ст. / М. Верговська // Наукові записки з української історії. – 2013. – Вип. 33. – С. 253–258.

4. *Глушко М.* Дослідження традиційного будівництва у Науковому товаристві ім. Шевченка (кінець XIX – початок XXI ст.) / Михайло Глушко // Народознавчі зошити. – Львів, 2013. – № 2. – С. 191–199.

5. Етнографія України : навч. посібник / за ред. проф. С. А. Макарчука. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів : Світ, 2004. – 520 с.

6. *Милорадович Г.* Любеч и его святыня / Г. А. Милорадович. – Санкт-Петербург, 1905. – 105 с.

7. *Могильченко М.* Будівля на Чернігівщині / М. Могильченко // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. 1. – С. 79–95.

8. Пам'ятки Любеча на малюнках і світлинах із зібрання Стефана Таранушенка : [набір листівок] / Іст.-археол. музей. комплекс «Древній Любеч» [та ін.] ; [упоряд., авт. тексту: О. Б. Коваленко, О. О. Коваленко, О. О. Тригуб]. – Чернігів : Лозовий В. М., 2013. – 12 листівок.

9. Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 гг. // Описи Лівобереж-

ної України кінця XVIII – початку XIX ст. / [упоряд. Т. Б. Ананьева ; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.), Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко]. – Київ : Наукова думка, 1997. – 324 с.

10. Топографическое описание Полтавской губернии 1809 г. // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / [упоряд. Т. Б. Ананьева ; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.), Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко]. – Київ : Наукова думка, 1997. – 324 с.

11. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Санкт-Петербург, 1877. – Т. 7. – Вып. 2. – 608 с.

12. *Шейн П.* Женильба комина // Этнографическое обозрение. – 1898. – Т. 33. – № 3. – С. 152–160.

13. *Шульгина Л.* «Коник»: прикраса на форму кінської голови та занепад її орнаментальної форми (матеріали з с. Жукин Остерського повіту на Чернігівщині) / Л. Шульгина // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. 21–22. – Ч. 1. – С. 117–130.

14. *Юрченко П. Г.* Народное жилище Украины / П. Г. Юрченко. – Москва, 1941. – 88 с.